

УДК: 141.7+316.285

ДОСТУП ДО ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СТРАТИФІКАЦІЙНИХ ЗМІН У КРАЇНАХ ЗАХОДУ

Василь БАРАНІВСЬКИЙ

доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту вищої освіти НАПН України

© Баранівський В., 2013

Ключові слова: освіта, вища освіта, доступ до освіти, суспільство, інформаційне суспільство, стратифікація суспільства, соціальні прошарки (класи), соціальна нерівність, соціальна мобільність, країни Заходу.

У статті на основі досліджень сучасних соціологів здійснена спроба об'єктивного аналізу стратифікаційних змін і соціальної мобільності в сучасних західних суспільствах та показано тенденції розвитку їх соціально-класової структури, вплив стратифікаційних змін на доступ громадян до освіти, зокрема – вищої. Підкреслено, що в сучасних західних суспільствах зменшується так званий «середній клас», посилюється диференціація на «багатих» та «бідних», зростає роль культурного та освітнього капіталу в системі стратифікаційних змін і соціальної мобільності країн Заходу.

Наголошено, що система освіти в західних країнах за формальної рівності членів суспільства також стратифікувалась на елітарну, підвищену, середню і з низьким рівнем. Таким чином, сучасна освіта швидше камуфлює реальну нерівність, ніж служить «ліфтом» у вирівнюванні позицій.

Зроблено висновок, що соціальна нерівність в західних суспільствах значною мірою визначається стратегією відтворення свого панування вищими класами або їх консервативною частиною.

остановка проблеми та її актуальність. В умовах глобалізації, орієнтації України на західні цінності, очевидно, що значна частина проблем стратифікаційних змін і соціальної мобільності сучасних інформаційних (постіндустріальних) західних суспільств буде все більше знаходити своє відображення в українському суспільстві. Соціально-філософський рівень дослідження впливу цих проблем на доступ до вищої освіти потребує їх усвідомлення в контексті аналізу світових реалій та їх відображення в працях європейських суспільствознавців.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемі. Суттєвий внесок в розробку стратифікаційної теорії в ХХ столітті в період становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства зробили такі дослідники, як: Чарльз Андерсон, Джон Голдторп, Роберт Лінд, Ллойд Уорнер, П. С. Лант, Л. Райсман, Річард Сентерс, Елба М. Едвардс, С. Прейс, П. Сорокін, Райт Мілс, Милтон М. Гордон, О. Д. Данкен та ін. До так званих функціоналістів у поглядах на соціальну стратифікацію відносять Т. Парсонса, Л. Уорнера, Б. Барбера, К. Девіса, У. Мура, В. Веселовського та ін.

Аналізу класів та прошарків у сучасній теорії стратифікації присвятили свої праці Дж. Голдторп, Е. О. Райт (неовеберіанці), П. Бурд'є, Джон Скотт, Мануель Кастельс, Гордон Маршал, Ральф Дарендорф, І. Краус, Ентоні Гідденс, Е. Соренсон, Д. Грускі та ін. Російські дослідники О. Шкаратан, Г. Ястребов та інші дослідили соціальні аспекти сучасних стратифікаційних змін у Росії. Б. Гофрон, М. Козакевич, М. Лось та інші висвітлили проблеми соціальної нерівності в сучасній Польщі. Аналіз проблем стратифікаційних змін і соціальної мобільності зазначеними вище дослідниками супроводжувався показом ролі освіти, доступу до неї різних прошарків (класів) суспільства.

Мета статті – проаналізувати актуальні проблеми стратифікаційних змін і соціальної мобільності в сучасних західних суспільствах, показати їх вплив на доступ різних соціальних верств до вищої освіти.

Вклад основного матеріалу. У сучасних розвинутих країнах (постіндустріальних суспільствах) Заходу, що справедливо пишуться успіхами в побудові welfare state, відбуваються складні і багато в чому несподівані щодо оптимістичних прогнозів 1970-х рр. процеси. Так з початку 1930-х і до середини 1970-х рр. частка національного багатства, що належить 1% найбільш багатих сімей, знизилась: у США – з 30 до 18%; у Великобританії – з 60 до 29%; у Франції – з 58 до 24%. Подібного роду дані слугували основою для вельми оптимістичних висновків щодо подолання капіталістичних форм нерівності та зміни капіталізму постіндустріальним суспільством з іншою соціальною організацією. Але на новому циклі розвитку, що розпочався в другій половині 1970-х рр., капіталістична природа суспільств ліберальної демократії знову проявила себе на повну силу. Доходи цього одного елітарного відсотка населення росли з виключною швидкістю та досягли ще в середині 1990-х рр. показників 1930-х. Так, у США ця частина населення в 2007 р. знову стала володарем 42% національного багатства, як це було навіть не в 1930-х рр., а в 1900-х рр. У вищих 0,1%

доходи підскачили в п'ять, а в 0,01% – у сім разів порівняно з 1973 р. Та якщо оцінити медіанну заробітну платню чоловіків у самому квітучому робочому віці від 35 до 44 років, то виявиться, що з урахуванням інфляції вона була в 1973 р. на 12% вище, ніж у 2007 р. Якщо взяти приріст національного багатства в США в 2000–2007 рр. за 100%, більше 73% його припало саме на частку 1% найбільш заможних американців [5; 7; 11, с. 134, 137, 140–141, XVII; 12; 13; 15; 27].

Другий показник нових тенденцій висвітлює динаміку міждержавної нерівності. Якщо на початку XIX ст. середні прибутки в розрахунку на душу населення в розвинутому світі перевищували в 1,5–3,0 раза показники країн, які зараз іменуються країнами, що розвиваються, то в середині XX ст. – у 7–9 разів, тепер же існуючий (на початку XXI ст.) розрив складає 50–75 разів [5; 7; 11; 12; 13; 27].

Третім показником, що свідчить про нові тенденції розвитку глобальних соціально-економічних відносин, є тенденції послаблення позиції середнього класу, посилення нестійкості його нижчих верств та певної частини вищого прошарку на відповідних сегментах ринку праці, що глобалізується. З одного боку, зростає соціальний статус та частка в національних багатствах відповідних країн надзвичайно вузького, можна сказати, елітарного прошарку високо-ефективних працівників. Це люди, що працюють у сферах soft-tech та high-tech, так звані платинові та золоті комірці. Для них є характерним найвищий рівень життя, високий престиж тощо. З іншого боку, спостерігається зниження статусу середнього класу (традиційних «білих комірців»), що втрачають стійкі позиції на своїх сегментах ринку праці. Їх питома вага в національному багатстві та їх ресурсна база для відтворення соціального статусу та передачі накопиченого соціального капіталу і високого рівня людського капіталу наступному поколінню зменшуються.

У 1980–1990-ті рр. неоліберали, що прийшли до влади у США та Великобританії, розглядали бідність як неминучий результат

морального занепаду, зокрема, розпаду «сімейних цінностей». Вони вимагали скорочення програм допомоги соціально слабким групам у розвинутих країнах, позбавлення від людей, що залежать від соціального захисту, та направлення їх на ринок праці, щоб вони були вимушені працювати та «поводитися відповідно». Тим самим передбачалось, що звільнений від соціальних обов'язків бізнес підвищить природну ефективність ринкової економіки. Натомість серйозні вчені довели, що неконтрольоване зростання нерівності якраз і заважає зростанню економіки [10, с. 275–340; 11].

Нові тенденції у світовому соціально-економічному розвитку змушують вчених замислитись над тим, які фактори викликали нерівність у різні історичні епохи. Називають: монополію на воєнну силу, власність на землю, в умовах капіталізму – володіння капіталом [15, с. 117].

У сучасну епоху, яку називають порізному – постіндустріальною, інформаційною, постмодерністською, новий фактор нерівності став полягати в самих людях та їх здібностях, а саме в здатності засвоювати інформацію та застосовувати отримані навички та вміння в своїй діяльності. Цей ресурс, що визначає новий тип відносин нерівності, зветься інтелектуальним капіталом [15, с. 117].

У філософсько-соціологічних та прогностичних працях 1970–1980-х рр. домінували твердження, що інформація є найбільш демократичним джерелом влади, а за умови ще й загальної доступу до освіти у членів суспільства з'являються й рівні шанси і відносна рівність у соціальному положенні в суспільстві незалежно від наявності первинного капіталу. Але не було усвідомлено, що загальна доступність інформації не є синонімом володіння нею.

Різне збільшення кількості осіб, що отримали вищу освіту, особливо в країнах Заходу та Японії (з 10–15 до 60–80% за останні 50–60 років), супроводжувалось суттєвою диференціацією в якості цієї вищої освіти. Постійно збільшувався внесок сім'ї з її не тільки матеріальними, але й культурними

ресурсами (культурний капітал) у соціальне та культурне відтворення просунутих соціальних прошарків, у вирощування нової еліти, де фізичний та інтелектуальний капітали стали йти пліч-опліч. Це першим усвідомив та розкрив французький дослідник П'єр Бурдьє [17].

На зміну формальній нерівності у доступі до повної середньої та вищої освіти прийшла більш тонка та гнучка фактична нерівність в якості освіти та в обсязі реального інтелектуального капіталу. Всі механізми селекції спрямовані на відбір в елітарні університети найбільш підготовлених молодих людей. Практично ніде критерієм не слугує знатність чи багатство сім'ї абітурієнта. Однак самий ступінь підготовленості молоді все більш диференціюється за формально рівних показників років навчання і, зокрема, показників успішності занять у школах.

Наскільки важлива ця тенденція з позиції соціальної нерівності, стає очевидним із того, що, наприклад, у США із середини 1980-х рр. стійке зростання доходів прослідковувалось тільки у високоосвіченої частини населення; так, на кінець 1990-х рр. 96% найбільш забезпечених громадян мали вищу освіту. Важливо те, що вперше в історії нерівність породжується особистими якостями та особистими досягненнями людей, тому суспільству важко оцінювати його як несправедливе. Але ця інформаційна нерівність насправді й визначає стійкий та драматичний розкол між «золотим мільярдом» і рештою людства та суперечності, що загострюються всередині самого «золотого мільярда» [7; 11, с. 134, 137, 140–141, XVII; 12; 13; 15; 27].

Цю непросту мозаїку суперечностей та розломів, що все збільшуються, і світової нерівності, яка різко посилюється, спробувала пояснити соціально-філософська течія постмодернізму, що стала модною на зламі століть у західних інтелектуалів. Багато видатних соціологів Заходу (Зігмунт Бауман, Ульріх Бек, Ян Пакульські та ін.) дійшли суперечливого висновку про те, що ми є свідками метаморфози суспільства.

Під час змін, що відбуваються, люди звільняються від соціальних форм індустріального суспільства, зокрема, від поділу на класи та прошарки, від традиційних сімейних відносин тощо.

У всіх багатих західних країнах у процесі модернізації після Другої світової війни здійснився перехід, суспільне зрушення вбік індивідуалізації, правда, при значній мірі нерівності людей, що збереглася. Це, на думку названих авторів, означає, що на тлі відносно високого матеріального рівня життя і розвинутої системи соціальних гарантій індивіди звільняються від класово забарвлених відносин та форм життєзабезпечення в сім'ї. Вони починають більшою мірою залежати від самих себе і своєї особистої долі на ринку праці з його ризиками, можливостями та суперечностями.

Інакше кажучи, з точки зору постмодерністів, взаємозв'язок між членством у групі і споживанням неможливо пояснити детермінуючим способом, оскільки індивідууми асоціюються з комплексною мозаїкою статусних груп, наприклад, релігійних, чат-груп в Інтернеті, соціальних рухів тощо. Тому важко зрозуміти, як вони поєднуються і вибірково активізуються, щоб з'явилися індивідуальні смаки і досвід. Стратифікаційну систему, на думку таких неопозитивістів, як Я. Пакульські і М. Уотерс (1996), можна розглядати як «примхи статусу», у яких тотожності створюються так, як вважають за краще люди, і їх форми залежать від різноманіття статусів. Таким чином, постмодерністи виступили як скептики щодо збереження класів або великих соціальних верств, оскільки, на їхню думку, класовий підхід не відображає фрагментацію і мінливість сучасного споживання. Розгляд позиції постмодерністів з питань соціальної стратифікації будується за такими матеріалами [1; 2; 21; 26].

Потрібно зауважити, що постмодерністи в ряді випадків прагнуть осмислення стратифікаційних змін на макрорівні. Це прагнення лежить в основі всіх форм постмодернізму, які хочуть представити відносно нові соціальні рухи, наприклад, фемінізм,

етнічні рухи, рух за мир, захист навколишнього середовища як рушійну силу майбутніх стратифікаційних змін. За твердженням цілого ряду авторів, робітничий рух стає затухаючим явищем, оскільки укорінені у конфлікти, які існували раніше і які були пов'язані з умовами праці та індустріальним капіталізмом. Нові соціальні рухи відрізняються більш актуальним закликом до колективної дії завдяки тому, що вони беруть за основу стиль життя, відмінні риси особистості та нормативні зміни. Вони виступають як потенційний фактор змін, хоча і з абсолютно непередбачуваним характером дій. Так вважає, наприклад, Ульріх Бек [2].

На жаль, незважаючи на сильний вплив на професійне середовище і безсумнівний і виправданий імідж блискучих інтелектуалів, на думку фахівців з проблем соціальної нерівності, жоден з постмодерністів не запропонував і не в змозі був запропонувати скільки-небудь «грандіозну теорію», здатну замінити «дискредитувавши себе марксизм» або веберіанство. Концепції високих теоретиків постмодернізму дуже незначною мірою підтверджувалися життєвими фактами навіть у ставленні до найрозвиненіших країн світу. Тим більше, вони ніяк не відображали реалій за межами «золотого мільярда» [15, с. 120].

Мабуть, набагато ближчі до життєвих реалій, ніж концепції постмодерністів, теоретичні конструкти блискучого знавця сучасного світу, до того ж який провів грандіозні емпіричні дослідження в десятках країн – від США і Франції до Росії і Китаю, М. Кастельса. Нижче наведемо деякі його судження.

М. Кастельс виявив, що в сучасній глобальній економіці посилюється фрагментація працівників на інформаційну і чисельно домінуючу рядову робочу силу, відбувається розмивання середнього класу. Показником, що сигналізує про нові тенденції розвитку глобальних соціально-економічних відносин, є процес зростання соціального статусу і частки в національних багатствах відповідних країн надзвичайно вузького, можна сказати, елітарного шару високо-

ефективних працівників. Це люди, які зайняті в сферах soft-tech та high-tech, виробничих послуг (банківських, фінансових, страхових тощо), ЗМІ. Оскільки інновація є основним джерелом продуктивності, знання та інформація, по суті, головні матеріали нового виробничого процесу, а освіта є ключова якість праці, то нові виробники в інформаційному капіталізмі суть ті творці знання і обробники інформації, чий внесок найбільш цінний для фірми, регіону і національної економіки. Ця категорія виробників інформації включає дуже велику групу менеджерів, професіоналів і техніків, які створюють як наслідок «колективного працівника». Для них характерний найвищий рівень життя, високий престиж і т.д. За допущенням Кастельса, у країнах ОЕСД вони можуть скласти майже третину всього зайнятого населення. Ці нові групи нового середнього класу володіють специфічними функціями в сучасному суспільстві та економіці. Кастельс виправдано називає їх виробниками інформації.

Більшість інших працівників можуть належати до категорії рядової робочої сили, потенційно заміної машинами або іншими членами рядової робочої сили. Вони потребують виробників інформації для захисту своїх позицій при укладанні контрактів. Але останні не потребують них: це фундаментальний розкол в інформаційному капіталізмі, що веде до поступового розчинення залишків класової солідарності індустріального суспільства.

Для нових поколінь ери, що настала після кінця держави загального добробуту, ті люди, які не можуть слідувати вимогам часу і постійно модернізувати свою кваліфікацію, випадають з конкурентної боротьби, чіпляються за свої позиції в очікуванні наступного раунду «зменшення величини» середнього класу, який був опорою розвинутих капіталістичних суспільств протягом індустріальної ери. Їх цінність як робітників і споживачів вичерпана, а їх значущість як людей ігнорується. Таким чином, процес соціального виключення не тільки впливає на «справді знедолених», а й на

людей і на соціальні категорії, що будували своє життя в постійній боротьбі за можливість уникнути падіння вниз на стигматизоване дно, у світ люмпенізованої робочої сили та соціально недієздатних людей.

На зміну колишньому соціальному поділу в складі найманих працівників між новим середнім класом і робочим класом приходить соціальний розлом між інформаційною сучасною робочою силою, втіленою в елітній частині нового середнього класу, і основною масою національних загонів робочої сили – рядової робочої сили. Ці нові процеси поки що практично не відображені в дослідженнях [15, с. 121].

Ринкова логіка глобальних мереж потоків капіталу зумовлює й положення сучасних виробників інформації. З одного боку, ніщо не змінилося від класичного капіталізму: частку їхньої праці присвоюють їх роботодавці, ось чому вони наймають їх у першу чергу. Але, з іншого боку, механізм присвоєння економічного надлишку набагато складніший. По-перше, відносини найму мають тенденцію до індивідуалізації, під цим розуміється, що кожен виробник буде отримувати окреме завдання. По-друге, зростаюча частка виробників контролює свій власний робочий процес і входить у специфічні горизонтальні робочі відносини, таким чином, певною мірою вони стають незалежними виробниками, підлеглими силам ринку, але реалізують свої власні ринкові стратегії. По-третє, їх доходи часто спрямовуються у вихор глобальних фінансових ринків, насичених саме багатою частиною світового населення, таким чином, вони також є колективними власниками колективного капіталу, стають залежними від діяльності ринків капіталу.

За цих умов, вважає Кастельс, ми з труднощами можемо вважати, що існує класове протиріччя між цими мережами високоіндивідуалізованих виробників і колективним капіталістом глобальних фінансових мереж. Без сумніву, з боку кожного, хто відповідає за процес виробництва, частими є несправедливе ставлення і експлуатація індивідуальних виробників, так само

як і великої маси рядової робочої сили. Однак сегментація ринку праці, індивідуалізація роботи і дифузія капіталу в кругообігу світових фінансів разом викликали поступове руйнування класової структури індустріального суспільства. Існують і будуть існувати потужні соціальні конфлікти, і в деяких з них беруть участь працівники та організована робоча сила від Кореї до Іспанії. Однак вони є вираженням не боротьби класів, а вимог зацікавлених груп і (або) повстання проти несправедливості [8, с. 199–333, 497–501; 9; 14; 21].

Німецький економіст Герд Шінсток також пише про новий тип інноваційно активного працівника. Для всієї економіки, за його спостереженнями, характерна тенденція до постійного збільшення вчених і дослідників у складі робочої сили. У сучасному світі великого значення набувають так звані когнітивні здібності, тобто здібності до інтерпретації інформації, самостійної постановки та вирішення проблем. Однією з важливих якостей сучасного працівника є його рефлексивність – здатність уявляти різні шляхи вирішення проблеми і робити вибір між ними. Працівники все частіше змушені стикатися з необхідністю вирішення абсолютно нових, погано визначених проблем, вони змушені пропонувати власні рішення. Відповідно зростає значущість теоретичних знань і теоретичної підготовки: культури пошуку відповіді на питання, інструментів вирішення проблеми, набуття нового знання. Працівники повинні також розуміти, як теоретичні знання слід використовувати на практиці. Тобто теоретичні та практичні знання повинні бути інтегрованими. Крім того, слід зазначити, що сучасний фахівець повинен володіти широким спектром знань, здатністю до мультидисциплінарної діяльності та експертизи. Більше того, фахівець повинен постійно здобувати нові знання і компетенції. Тільки так він може бути готовим до постійного вирішення нових проблем. Сучасний фахівець також повинен володіти соціальними навичками: здібностями до автономного прийняття рішень, готовністю до від-

повідальної роботи, упевненістю в собі, толерантністю до ідей інших. Нарешті, такі психологічні характеристики, як креативність, упевненість, підприємницький дух, в умовах економіки, заснованої на знаннях, стають усе більш значущими для сучасного висококваліфікованого фахівця [30; 31].

Відомий американський соціолог Мелвін Кон у циклі своїх праць, виконаних на прикладі порівняльних даних США, Індії, Польщі та України, довів першорядну значимість у сучасній економіці ступеня автономності професіонала в роботі, його ресурсів для прийняття самостійних рішень. М. Кон запропонував такі індикатори: відносна складність роботи, передбачуваність / звичність, а також строгість контролю за виконанням робочих завдань [23].

У результаті складаються невеликі за чисельністю верстви «платинових» і «золотих» комірців з найвищим рівнем життя, високим престижем і т. д. З іншого боку, іде процес сходження основних прошарків середнього класу (традиційних «білих комірців») з втратою стійких позицій на своїх сегментах ринку праці, зі звуженням ресурсної бази для відтворення соціального статусу і передачі накопиченого соціального капіталу та високого рівня людського капіталу наступному поколінню. Усе менша кількість, усе менша частка економічно активного населення потрібна для виробництва затребуваних споживачем товарів і послуг. Зростає рухливість професійної структури. Різко збільшується кількість дуже різних життєвих форм і стилів, що не зводиться до станових, прошаркових або класових членувань [15, с. 124].

Водночас зі стратифікаційними змінами картину соціальної нерівності в сучасних західних країнах суттєво доповнює аналіз соціальної мобільності, який приводить сучасних дослідників, зокрема, до втрати попередніх ілюзій щодо відсутності класів, соціальних нерівностей та розшарувань в цих країнах.

Сучасний етап у вивченні соціальної мобільності був започаткований європейськими дослідниками П. Бурдьє і Дж. Голдтор-

пом та цілою низкою їх колег. Етап позитивних емоцій від відкритості західного суспільства з його широкими можливостями по вертикальних соціальних переміщеннях завдяки виправданій критиці зліва став згасати. І ось, нарешті, з академічних кіл були нанесені нищівні удари. Вибух пішов шляхом розкриття реальної ролі освітньої системи в соціальній стратифікації суспільства і реалізації принципу рівності можливостей. Ініціатором цього наукового напряму став Бурдье [17; 18]. Він довів, що, незважаючи на поширені вимоги рівності можливостей, еліти пристосували нові стратегії, щоб забезпечити свою спадкоємність від покоління до покоління. Освітня система була ключовим моментом в цих стратегіях. З допомогою педагогічних методів, відносин між учителем і учнями, відбору навчальних курсів і методів селекції економічно привілейовані і добре освічені діти отримали переваги порівняно з менш привілейованими і менш навченими. Інакше кажучи, освітня система, незважаючи на те, що стала внаслідок демократичних реформ загальнодоступною повна середня і вища освіта і виріс рівень навчання загалом, не тільки не зруйнувала класову і культурну нерівність, а швидше посилила її.

Загалом теорія відтворювальної функції освіти довела, що батьки з престижними заняттями здатні використовувати свої соціально-економічні ресурси, щоб дати своїм нащадкам гарну освіту, що в свою чергу допомагає дітям зайняти престижні робочі місця. Бурдье робить акцент на культурному капіталі. Він стверджує, що батьки не тільки вручають дітям освітні «Вірчі грамоти», але також створюють культурне середовище, що сприяє розвитку різноманітних здібностей, які винагороджуються в освітній сфері.

Таким чином, відтворення класових відносин, класових привілеїв включає і таку складову, як культурний капітал. Але це класове становище відтворити незмірно важче, ніж відносини володіння. Воно відтворюється побічно, через отримання гарної освіти. При цьому, за Бурдье, культур-

ний капітал – це мовна і культурна компетенція. Він складається внаслідок читання книг, відвідування музеїв, театрів, концертів, освоєння манери мови, міжособистісного спілкування тощо. Сюди також додається освітній капітал – особиста власність володарів дипломів і вчених ступенів, які отримані в тісному зв'язку з класовою позицією батьків.

На думку Бурдье, репродуктивна функція школи є наслідком дій панівних класів, що забезпечують своє відтворення. В ранні періоди промислового капіталу «відтворювальна стратегія» власників була прямим переносом (передачею) прав власності. Після Другої світової війни популярістська вимога рівності освітніх можливостей, як і зростання відділення власності від управління фірмами, встановлення «раціональних» процедур підбору і просування менеджерів викликали потребу в менш прямих стратегіях соціального відтворення. Власники великих статків пристосували нову стратегію, конвертуючи економічний капітал в освітній. Використовуючи свої економічні ресурси для отримання гарної освіти дітьми, власники змогли закріпити позиції частини своїх спадкоємців. Звичайно, ця стратегія була найбільш успішною для тих, хто сам володів солідним культурним і освітнім капіталом.

Усе це, природно, не заперечує можливості для індивідуумів, які володіють талантом, досягти академічних успіхів, а потім і високої соціальної позиції незалежно від походження. Але такі випадки не носять масового характеру. Адже освіта є шляхом до займання позицій контролю в економіці, що в сучасних умовах більш значимо, ніж володіння власністю. Однак є області діяльності, де без стартового капіталу неможливо зайняти високу соціальну позицію [17; 18].

Подальший розвиток ідеї Бурдье отримали в дослідженнях вихідця з його наукової школи Д. Берто, який критично оцінив придатність теорії соціальної мобільності для пояснення проблеми детермінації людських доль. Соціальна мобільність не розкриває цілісної картини життя індивідів у соціальній структурі суспільства, тео-

рія соціальної мобільності не змогла навіть закласти своїх власних основ. Зустрічно їй була запропонована концепція антропономічного процесу (термін «антропономія» походить від грецьких слів антропос (людина) і номос (закон)). Цей процес визначається автором антропономічної концепції як цілісний процес виробництва, розподілу і використання людей у класовій структурі суспільства [3].

Берто висунув як основне завдання дослідження аналіз структури суспільних відносин, що визначають соціальні траєкторії людей, тобто людські долі. Істотними при цьому виявляються два моменти: початок цих траєкторій, тобто місце сім'ї, у якій людина народилася, у класовій структурі суспільства, а також крива подальшого соціального життя людини. За такого підходу проблема соціальної детермінації долі людей може вивчатися як проблема розподілу людей за різними сферами суспільного життя або за різними рівнями соціальної стратифікації. Зокрема, спираючись на надійні дані, Берто підтвердив, що шанси сина робочого стати керівником або особою вільної професії в 12 разів менше, ніж у вихідців з того ж середовища. Не можна домогтися рівності шансів за нерівності умов життя, резюмує він.

Прихильники антропономічної концепції вважали некоректним визначати соціальний стан людини тільки за її професією, необхідно враховувати індивідуальні характеристики людини, особливо її ставлення до життя, виконувани нею функції. Поняття «людина» при цьому розглядається не як відображення окремої особистості, а як елемент соціальної групи. У зв'язку з цим процес антропономічного розподілу людей (ключове поняття, що означає розподіл людей за різними соціальними групами) вивчається не як сума індивідуальних переміщень, а як система колективних потоків, що певною мірою живлять соціальну стратифікацію. А їх неможливо вивчати поза уявленням про цю стратифікацію як у загальнотеоретичному, так і в конкретно-історичному плані.

Які ж фундаментальні відносини зумовлюють цей процес розподілу людей? П. Сорокін відводив ключову роль сім'ї і школі, М. Вебер – ринку праці. Але, за Берто, ці концепції помилкові, так як, пройшовши сім'ю і школу, люди зовсім не належать своїй власній долі, навпаки, напрями траєкторій їх життя в основному зумовлені заздалегідь, самим місцем у світі праці і капіталу.

Людина в своєму житті проходить етапи, які характеризуються низкою різнорідних понять: народження, зростання, соціалізація, виховання, навчання, ринок праці, мобільність, одруження, споживання та ін. Антропономічний підхід претендує на відтворення цієї єдності. Суть підходу полягає в прагненні охопити суперечливу єдність, що складає антропономічний процес, не на рівні його «продуктів» – людей, а на рівні історично детермінованих соціальних відносин. Тут, зокрема, важливі соціально зумовлені відносини в сім'ях, організація побуту, дозвілля, життєвого середовища. Соціальна політика держави в цій сфері спрямована на впровадження певної форми існування працівників поза роботою, яку можна визначити як «робітничо-буржуазну форму» [15].

Антропономічний аналіз розкриває також ряд специфічних механізмів, за допомогою яких різні класи відтворюють себе в своїх дітях. Серед них чотири головні: передача капіталу, що забезпечує відтворення прошарку капіталістів; спадкування землі і дрібних засобів виробництва, що забезпечує відтворення селян, дрібних торговців і ремісників; система освіти, що забезпечує відтворення керівників і осіб вільних професій, і, нарешті, відсутність усіх цих факторів, що забезпечують відтворення найманих працівників.

Маючи справу з людськими долями, складними життєвими траєкторіями окремих індивідів, усі ці праці спираються переважно на результати якісних етнографічних досліджень, глибина і ретельність яких не може повною мірою відшкодувати недолік, пов'язаний з тим, що отримані висновки, як правило, засновані на не представ-

ницьких даних і не можуть бути поширені на суспільство в цілому [3; 4; 16].

Другого і не меншого по значущості удару по початковій спрощеній схемі вертикальної соціальної мобільності, «органічної для відкритого суспільства», завдав видатний британський соціолог Дж. Голдторп. Він переконливо демонструє обмеженість буденного уявлення, що вирівнювання матеріальних умов життя істотно зближує шанси на соціальне просування вихідців з різних соціальних прошарків / класів.

Результати фундаментального дослідження, проведеного знаменитою кембриджською групою соціологів у складі Дж. Голдторпа, Д. Локвуда, Ф. Бечхофера, Дж. Платта протягом 1960-х рр., чітко обґрунтували і підтвердили на надійному емпіричному матеріалі суть характерологічних відмінностей між працівниками фізичної і розумової праці і розвіяли міф, що склався наприкінці 1950-х рр., про зближення робочого класу з середніми прошарками [28; 29]. Поширенню цього міфу сприяла ідея, що стала, можна сказати, загальною, про прийняття робітниками образу життя і системи соціальних норм і цінностей, притаманних середнім верствам. Голдторп і його колеги виявили, що, не дивлячись на поліпшення добробуту робітників, стиль їх життя і ставлення до роботи істотно не змінилися. Виявилось, що у представників робочого класу відмінні від «білих комірців» трудові мотиви. Ними рухають в основному лише матеріальні фактори, але аж ніяк не можливості кар'єрного зростання, підвищення соціального статусу або інші соціально-психологічні стимули. Багато робочих прагне дати своїм дітям гарну освіту, але вони керуються при цьому не бажанням підвищити їх соціальний статус і ввести їх до «вищого кола», а надіями забезпечити їм добрий заробіток. Громадсько-культурне життя «синіх комірців» менш активне і різноманітне, свій позаробочий час вони в більшій мірі схильні проводити дома в сімейному колі.

Розглядаючи співвідношення нового середнього класу і робітників, англійський со-

ціолог Е. Гідденс підтвердив ідею Голдторпа і його співавторів щодо суттєвих відмінностей між забезпеченою кваліфікованою частиною робочого класу і новим середнім класом у характері соціальної мобільності. Він виділив при цьому такі моменти. По-перше, традиційну перевагу «білих комірців» щодо трудових гарантій, якими вони володіли. По-друге, ці дві категорії мали різні моделі динаміки трудових доходів протягом трудової кар'єри. Для робочих була характерна «знижена» крива доходів на відміну від «білих комірців», яким найчастіше був гарантований щорічний приріст доходів. На додаток до цього кількість робочих годин у тиждень була більша у працівників фізичної праці – у 1966 р. в Британії вона становила 44 години, у той час як для «білих комірців» – 38 годин. По-третє, більш значна частка працівників розумової праці отримувала різноманітні додаткові пільги – допомоги по хворобі, пенсії, також у більшості країн ці працівники користувалися значними податковими пільгами [20]. Гідденс зазначав, що заводський клерк у більшій мірі поділяв умови праці, характерні для більш високих менеджерських позицій, ніж для цехових робітників. Тоді як робітники виконували фізично напружену, виснажливу роботу в цехах, клерки працювали в чистих приміщеннях, виконуючи завдання, пов'язані просто з маніпулюванням символами.

Але, можливо, що ці уявлення застаріли? За минулі десятиліття і якість навчання в школах для звичайних дітей із звичайних сімей, і рівень життя самих цих сімей змінилися на краще. Однак Голдторп продовжує і по нині стверджувати, що ХХ ст. не внесло змін у цю ситуацію, тобто, що класова належність, як і раніше, вирішальним чином впливає на міжпоколінну і кар'єрну мобільність молодого покоління. В одній з останніх робіт його послідовників Річарда Бріна і Меіра Яіша була зроблена спроба розібратися в проблемі, чи правий Голдторп, що дистанції в рівні освіти молоді з різних соціальних класів практично не змінювалися протягом більшої частини ХХ ст. [19, с. 232–258].

Основний механізм, використаний для розкриття моделі прийняття сім'ями рішень щодо освіти дітей, – «відносне неприйняття ризику». Це означає, що основною освітньою метою молоді (і їх сімей) є досягнення такого рівня освіти, що дозволить їм досягти класового ступеня, як мінімум, такого ж рівня, як і початковий щабель їх сімей. Інші дослідники знайшли підтвердження цьому аргументу [23].

Автори задалися питанням, чому діти з однаковими здібностями і достатніми фінансовими ресурсами, але з родин різного класового походження приймають різні освітні рішення. У межах всіх систем освіти існують моменти, коли молоді люди «стоять перед вибором: піти по більш або менш ризикованому шляху. Вчені наводять такі приклади альтернатив: піти по науковому (ризикований) або професійному (менш ризикований) шляху; залишитися і продовжити навчання або взагалі покинути систему освіти. Ризик виникає в зв'язку з тим, що від різного вибору залежить очікувана корисність, а також тому, що студенти, які вибрали більш ризикований шлях, можливо, так і не зможуть його завершити.

Починаючи з 1974 р. вік обов'язкового навчання в школі становив 16 років. В цьому віці досліджувани зазвичай складають перший державний іспит і зустрічаються з першим у житті вибором, з трьома основними альтернативами: покинути школу і увійти в ринок праці, покинути школу і продовжити навчання в іншому місці або продовжити навчання в школі. Наступна точка важливого вибору в англійській системі освіти виникає при закінченні середньої школи, зазвичай у 18 років. У цьому віці учні, як правило, складають державні іспити (просунутий рівень) і роблять другий основний вибір щодо кар'єри. І знову перед ними постають три основні альтернативи: залишити школу і увійти в ринок праці, покинути школу і продовжити навчання в неуніверситетському професійному навчальному закладі або піти в університет.

Згідно з припущеннями авторів (Бріна і Голдторпа), навіть за близькості здібнос-

тей / хисту молоді людини і фінансових ресурсів сім'ї, класова нерівність при здійсненні освітніх рішень зберігає свій вплив, і, таким чином, на прийняття освітніх рішень учнями впливають три фактори – грошові кошти родини, здібності учня і класове походження.

Дослідження підтвердило, що молоді люди різного класового походження орієнтовані на різні порогові рівні освіти, яких вони прагнуть досягнути як мінімуму. Сприйняття оптимального рівня освіти буде розрізнятися, викликаючи відмінності в схильностях при виборі альтернативних освітніх або неосвітніх варіантів кар'єри. Це підтверджувалося і спостереженнями авторів за зайняттям респондентами класової позиції на першому місці роботи, останньому місці роботи до 23 років і останньому місці роботи до 33 років. Були побудовані таблиці ймовірності класової позиції залежно від досягнутого рівня освіти. Відмітна особливість дослідження полягає в прогнозі, який будується на даних про схильності дітей з різних класів вибирати різні освітні стратегії, навіть якщо діти не розрізняються ні в особистих переконаннях про можливість успіху в системі освіти, ні в можливості оплачувати витрати на навчання.

Таким чином, як демонструють західні дослідники, у сучасному світі освіта відіграє особливу роль як інституціональний фактор соціальної мобільності. У населення сформувався уявлення про соціальну мобільність «з допомогою освіти». Як відзначають автори дослідження 2000-х рр., проведеного в США і на Тайвані, «...батьки розраховують, що освіта дітей – це «пряма дорога» до успіху. В еру зростаючого рівня освіти одним з критеріїв успішного батьківства і материнства є отримання їх дитиною як мінімум не менш якісної освіти. Крім того, вчені, які вивчають соціальну нерівність, вважають, що батьківські освітні досягнення встановлюють мінімальний рівень досягнень дитини, тому що вона стикається з фізичними витратами за умов, коли погіршується (відносно різних

поколінь) мобільність. Однак у дослідженнях достатньо рідко пробуджується ясність цієї ідеї при аналізі шкільного розвитку» [24, с. 196]. Але всі ілюзії поступово розсіюються. Освічені працівники в ієрархії влади і власності займають ті ж позиції, що і їх менш освічені батьки.

Освітня система також стратифікувалась, розділившись при формальній рівності рівнів (скажімо, вища) на елітарну, підвищену, «середню» і з низьким рівнем. Тому сучасна освіта швидше камуфлює реальну нерівність, ніж служить «ліфтом» для вирівнювання позицій. Формуються ілюзії, що на зміну соціальних причин розподілу влади і привілеїв приходять (підміняють їх) «природні» причини, пов'язані з індивідуальними природними здібностями людей. Поповнення правлячого класу з кращих представників усіх прошарків суспільства, теоретично, здавалося б, не становить проблеми в найбільш відкритій системі, насправді ніколи не було реалізовано, так як панівні класи зазвичай прагнуть зберігати максимальний контроль над соціальними благами, висуваючи бар'єри законів і звичаїв для скорочення можливостей просування вихідцям з низів. При цьому, природно, виникають дилеми, що впливають з розуміння користі, яку можуть принести виключно здібні члени нижчих страт, якщо їх допустити у верхні страти, і яку останнім принесе соціалізація цих людей, або з розуміння того, що максимальна закритість правлячого класу робить його нездатним до вирішення завдань, що стоять перед суспільством, нарешті, з того, що при високому ступені закритості верхів неминує з'являються дисиденти, виникає загроза революційного руху. Різниця між відкритими і закритими суспільствами в цьому плані лише в більшій або меншій гостроті проблеми співвідношення між потребою суспільства в необмеженій мобільності його членів і можливістю, що надається правлячим класом.

У сучасній науковій думці системний аналіз соціальної мобільності і визначення її місця в трансформації соціально-економічних відносин у постіндустріаль-

ному світі ще достатньо не сформувався. Мова, мабуть, може йти лише про тренди, що намічаються.

У контексті можливих напрямів для подальших досліджень соціальної мобільності зарубіжні автори ставлять питання про необхідність розвитку комплексного погляду на динаміку соціальних структур, структур нерівності. Вони пропонують збагатити існуюче наукове поле за рахунок включення в аналіз макроекономічних факторів, серед яких найбільш значущими уявляються тенденції в розвитку національних і міжнародних ринків праці, соціально-економічні трансформації як у постсоціалістичних, так і розвинутих капіталістичних країнах (поява нових типів «капіталізму»), розвиток нової світової системи економічних відносин (глобалізація) тощо [25, с. 3–20]. Ряд публікацій містить підтвердження тому, що в розвинутих суспільствах зменшення рівності можливостей призводить до зростання реальної нерівності в побудові кар'єри [6, с. 59–84; 22, с. 23–58].

Висновки. З аналізу досліджень в області соціальної мобільності в умовах сучасних постіндустріальних (інформаційних) суспільств слід визнати найбільш цінними дві кардинальні ідеї. *Перша* – про наявність (поряд із соціально-економічними) культурних бар'єрів, що обмежують можливості індивідуальних переходів до більш високих статусних позицій з нижчих прошарків. Тип культурного середовища, у якому перебуває молодше покоління цих прошарків, часто створює серйозні перепони для їх висхідної мобільності.

Тоді як наближення матеріальних умов існування між робітниками і широкими верствами середнього класу призводить до того, що нисхідна соціальна мобільність отримує все більші масштаби в розвинутих західних країнах. Більш того, чим демократичніші країни, чим більш рівні шанси надає громадянам добре поставлена система освіти, де, як, наприклад, у Фінляндії, немає поділу на елітарну і загальнодоступну освіту, тим значно вища ймовірність переміщень не тільки вгору, але і вниз по соціальних схо-

дах. При цьому, чим більше відкритим є суспільство, тим менші культурні перепони до рівності в освіті і, як наслідок, тим більше вихідців із соціальних низів потрапляє в середні і вищі прошарки. Це перший момент, який ми зафіксували на основі аналізу міжнародного наукового досвіду, що узагальнює реальні практики розвинутих країн.

Друга кардинальна ідея, ініціаторами якої є такі видатні вчені, як Деніел Белл, Мануель Кастельс, Девід Грускі і низка інших, – це проблема висунення на перший план у системі вертикальної висхідної мостабільності та формування еліт такого принципу соціальної селекції, як меритократизм. Цей принцип породжений приходом на зміну класовій системі індустріального суспільства постіндустріального, інформаційного (мережевого), у якому класова ієрархія переплітається з ієрархією, яка посилюється, щодо володіння людським і культурним капіталами. У цьому суспільстві й формується

ся меритократичний принцип соціальної селекції, за якого обдаровані і добре освічені люди реально отримують переваги в соціальному просуванні.

Соціальна нерівність у більшості сучасних суспільств і на Заході, і на Сході багато в чому задана стратегією відтворюючих своє панування вищих класів або їх консервативної частини. Вони використовують у цих цілях політичну систему, різні соціальні інститути (оподаткування, соціального страхування тощо). Важливу роль у цьому відношенні відіграє і система освіти.

В умовах глобалізації показані вище проблеми соціальної рівності в західних суспільствах усе більше виявляються і в українському, що трансформується. Україна має враховувати як «плюси», так і «мінуси» з того, що відбувається в інших країнах світу, зокрема, і в питаннях забезпечення справедливого рівного доступу громадян до вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бауман З.** Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
2. **Бек У.** Индивидуализация социального неравенства. К вопросу о децентрализации индустриально-общественных форм жизни / У. Бек ; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова] // Общество риска. На пути к другому модерну. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 384 с.
3. **Берто Д.** Полезность рассказов о жизни для реалистичной и значимой социологии / Д. Берто ; [под ред. В. Воронкова, Е. Здравомыслова] // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ. – СПб. : ЦНСИ, 1997. – № 5. – С. 14–23.
4. **Берто Д.** Семейное владение и семья : трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти континентах / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социологические исследования. – 1992. – № 12. – С. 132–140.
5. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира. Социология XXI века / И. Валлерстайн ; [пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
6. **Древал К. В.** Принцип справедливості в системі української вищої освіти : світова політика і українські проблеми [Електронний ресурс] / К. В. Древал. – Режим доступу : <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29269/>
7. **Иноземцев В.** Глобализация и неравенство: что – причина, что – следствие? / В. Иноземцев // Россия в глобальной политике. – 2003. – № 1, т. 1. – С. 157–169.

CITED LITERATURE

1. **Bauman Z.** Individualized society / Z. Bauman; [translated from English edited by V. Inozemtseva]. – Moscow : Logos, 2002. – 390 p.
2. **Beck U.** Social inequality individualization. On decentralization of industrial and social forms of life / U. Beck, [translated from German by V. Sedelnik and N. Fedorova; afterword by A. Filippov] // Society of risk. On the way toward other modernity. – Moscow : Progress-traditsija, 2000. – 384 p.
3. **Berto D.** Usefulness of stories about life for realistic and meaningful sociology / D. Berto, [edited by V. Voronkov, E. Zdravomyslova] // Biographical method in the study of post-socialist societies. St. Petersburg : Center for Independent Social Research. – № 5. – P. 14–23.
4. **Berto D.** Family ownership and family: transmission and social mobility, traceable on five continents / D. Berto, I. Berto-Viam // Sociological researches. – 1992. – № 12. – P. 132–140.
5. **Wallerstein I.** The end of the familiar world. Science of the XXI century / I. Wallerstein, [translated from English; edited by B. Inozemtsev]. – Moscow : Logos, 2003. – 368 p.
6. **Dreval K.** The concept of justice in Ukrainian higher education system: world policy and Ukrainian problems [web site] / K. Dreval. – Access mode : <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29269/>
7. **Inozemtsev V.** Globalization and inequality: what – the reason, what – a result? / V. Inozemtsev // Russia in global policy. – 2003. – № 1, Book 1. – P. 157–169.
8. **Castells M.** Information age. Economy, society, culture / M. Castells, [translated from English; edited by

8. **Кастельс М.** Информационная эпоха. Экономика, общество, культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 199–333.
9. **Кастельс М.** Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Матвеева ; под ред. О. И. Харитоновой]. – Екатеринбург : У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.
10. **Колодко Г.** Мир в движении / Г. Колодко. – М. : Магистр, 2009. – С. 275–340.
11. **Кругман П.** Кредо либерала / П. Кругман ; [пер. с англ.]. – М. : Журн. «Свободная мысль», 2009. – 329 с.
12. Россия и страны – члены Европейского Союза : [статистический сборник]. – М. : Росстат, 2009. – 259 с.
13. **Фукуяма Ф.** Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 588 с.
14. **Химанен П.** Информационное общество и государство благосостояния. Финская модель / Пекка Химанен, Мануэль Кастельс. – М. : Логос, 2002. – 224 с.
15. **Шкаратан О. И.** Социология неравенства. Теория и реальность / О. И. Шкаратан. – М. : ГУ ВШЭ, 2012. – 526 с.
16. **Bertaux D.** Pathways to social class: A qualitative approach to social mobility / D. Bertaux, P. Thompson. – Oxford: Clarendon Press; N.Y.: Oxford University Press, 1997. – 323 p.
17. **Bourdieu P.** Reproduction in education. Society and culture / P. Bourdieu, J. C. Passeron. – L : Sage, 1977. – 254 p.
19. **Bourdieu P.** The Education system and economy : titles and jobs / P. Bourdieu; [C. Lemert (eds)] // French sociology. Rupture and renewal since 1968. – N. Y: Columbia University Press, 1981. – 82 p.
20. **Breen R.** Testing the breen-goldthorpe model of educational decision making / R. Breen, M. Yaish; [S. Morgan, D. Grusky, G. Fields (eds.)] // Mobility & inequality: Frontiers of research from sociology & economics. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 232–258.
21. **Giddens A.** The growth of the new middle class / A. Giddens; [A. Vidich A. (ed.)] // The new middle classes. Life-Styles, status claims and political orientations. – L : Palgrave MacMillan, 1995. – P. 106–108.
22. **Grusky D.** The past, present and future of social inequality / D. Grusky // Social stratification. Class, race and gender in sociological perspective. – [the second edition]. – Westview Press, 2001. – P. 249–267.
23. **Jencks C.** Would equal opportunity mean more mobility? / C. Jencks, L. Tech; [S. Morgan, D. Grusky, G. Fields (eds.)] // Mobility and inequality: frontiers of research in sociology and economics. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 23–58.
24. **Kohn M. L.** Change and stability: cross-national analysis of social structure and personality / M. L. Kohn. – L : Paradigm Publishers, 2006. – P. 50–69.
25. **Mare R.** Chang Huey-Chi. Family attainment norms and educational stratification in the United States of Taiwan: the effects of parents' school transition / R. Mare, Chang Huey-Chi; [S. Morgan, D. Grusky, G. Fields (eds.)] // Mobility and inequality: frontiers of research from sociology & economics. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – 196 p.
26. Mobility and inequality: Frontiers of research in sociology and economics / [S. L. Morgan, D. B. Grusky, G. S. Fields (eds.)]. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 3–20.
27. **Pakulski J.** The death of class / J. Pakulski, M. Waters. – London, Thousand Oaks, New Delhi : Sage Publications, 1996. – P. 757–759.
28. Pocket world in figures. – L : Profile books in association with the «Economist», 2009. – 32 p.
29. The affluent worker: Industrial attitudes and behavior / [J. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechhofer, J. Platt]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1968. – 97 p.
30. The affluent worker: in the class structure / [J. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechhofer, J. Platt]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 239 p.
31. **Schienstock G.** From path dependency to path creation: Finland on its way to the knowledge-based economy / G. Schienstock // Current sociology. The special issue: Current economic sociology : Problems and prospects. – 2007. – № 55 (1). – P. 92–109.
32. **Schienstock G.** Transformation of the Finnish innovation system : A network approach / G. Schienstock, T. Hamalainen // Sitra Reports Series 7. – Helsinki: Sitra, 2001. – 97 p.
- O. Shkaratan]. – Moscow : National Research University Higher School of Economics, 2000. – P. 199–333.
9. **Castells M.** Internet Galaxy. Reflections on the Internet, business and society / Manuel Castells, [translated from English by A. Matveev; edited by O. Kharitonov]. – Ekaterinburg : U-Factoriya (involving Humanitarian university), 2004. – 328 p.
10. **Kolodko G.** World in motion / G. Kolodko. – Moscow : Magistr, 2009. – P. 275–340.
11. **Krugman P.** Creed of liberal / P. Krugman, [translated from English]. – Moscow : «Svobodnaya mysl» periodical», 2009. – 329 p.
12. Russia and the European Union member countries [statistical collection]. – Moscow : Rosstat, 2009. – 259 p.
13. **Fukuyama F.** The end of history and the last man / F. Fukuyama. – Moscow : AST, 2004. – 588 p.
14. **Himanen P.** Information society and welfare state. The Finnish model / Pekka Himanen, Manuel Castells. – Moscow : Logos , 2002. – 224 p.
15. **Shkaratan O.** Social inequality. Theory and reality / O. Shkaratan. – Moscow : National Research University Higher School of Economics, 2012. – 526 p.